

УДК 930.1: 329.63 (477) «1905/1917»

В'ячеслав Магась

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ СОЮЗІВ, ТОВАРИСТВ ТА ГУРТКІВ В УКРАЇНІ В 1905 Р.

Роботу присвячено ідеологічним засадам функціонування та діяльності Всеросійського союзу адвокатів, Харківського юридичного товариства та київського гуртка «Союзу судових слідчих», що діяли в українських губерніях Російської імперії у 1905 р. Зазначені організації знаходилися на антагоністичних позиціях до діючої влади та в своїх програмах ставили питання про трансформацію державного устрою на демократичних засадах. Члени організації проводили пропагандистську та іншу антиурядову діяльність, а також використовували свої знання та вміння для захисту інших діячів революційного руху.

Ключові слова: суспільно-політична організація, «Союз адвокатів», юридичне товариство, «Союз судових слідчих», Перша російська революція.

Революція 1905–1907 рр. оживила громадсько-політичне життя в Україні, з'явилися нові перспективи реорганізації держави і суспільства. У революційних процесах знайшли своє відображення всі соціальні суперечності, що мали місце в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В ході Першої російської революції пошквалилася суспільно-політична і громадська активність різноманітних соціальних груп і прошарків, почали створюватися громадські, суспільно-політичні та професійно-політичні організації, що було наслідком пробудження суспільної активності та стало свідченням формування громадянського суспільства. У надрах поліційної царської держави починає зароджуватися активна самодіяльна громадськість (в тому числі і в середовищі юристів), частина з якої стає в опозицію до правлячого режиму. Проте, зусиллями російського самодержавства паростки громадянського суспільства знищено. Імперія проіснувала ще деякий час, проте можливості для безболісного переходу до більш демократичної моделі суспільства були втрачені. Вивчення досвіду боротьби різних категорій населення за свої права та трансформацію державного устрою важливе у зв'язку з процесами сучасних суспільно-політичних трансформацій у нашій державі, а також в контексті формування громадянського суспільства.

Дослідження діяльності юридичних суспільно-політичних організацій в Наддніпрянській Україні в 1905–1917 рр. досі залишається проблемою малодослідженою. Існують лише окремі розвідки присвячені окремим аспектам означеної проблеми.

Зокрема, в колективній монографії «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)», виданій Інститутом історії України НАН України у 1994 р. знаходимо кількісні показники діяльності Союзу адвокатів [1, с. 65]. У статті Г. Турченка та Є. Назарової, присвяченій одеському Конвенту, приділено певної уваги взаємодії цього органу революційної влади з осередком Всеросійського союзу адвокатів в Одесі у 1905 рр. [2]

Значну увагу вивченню суспільно-політичної активності різних прошарків населення Російської імперії, їх організаціям та взаємовідносинам останніх з владою приділяють російські дослідники після 1991 р. Зокрема, вивченням історії «Союзу адвокатів», поряд з «Союзом союзів» та іншими професійно-політичними об'єднаннями в роки Першої російської революції займався С. Дмитрієв [3]. Побіжно розглянута діяльність центральних органів організації та рішення обох її з'їздів в монографічному дослідженні Ю. Стецовського, предметом дослідження якого було становлення адвокатури в Росії [4, с. 91–95]. Роль адвокатів в політичних процесах 1905 р., в тому числі в контексті їх участі в «Союзі адвокатів» проаналізував С. Мосолкін [5, с. 40–41]. У 2013 р. опубліковано статтю Є. Благодєтелевої, присвячену дослідженню становлення соціальної та громадянської ідентичності, а також соціальних практик представників адвокатури [6].

Разом з тим, низка проблем потребують подальшого опрацювання, особливо питання, пов'язані з функціонуванням та відносинам з владою юридичних суспільно-політичних організацій на українських землях у 1905–1917 рр., оскільки це питання розглянуто побіжно і фрагментарно.

Метою статті є на основі комплексу джерел та літератури дослідити діяльність юридичних опозиційних владі суспільно-політичних організацій в Наддніпрянській Україні в 1905 р. Виходячи з означеної цілі, нами були поставлені такі завдання: розглянути ідейні засади та особливості функціонування Всеросійського союзу адвокатів в українських губерніях Російської імперії; охарактеризувати програмні положення діяльності київського гуртка «Союзу судових слідчих»; дослідити основні напрями роботи Харківського юридичного товариства.

Для започаткування суспільно-політичних організацій серед правників важливою була вища юридична санкція та можливість відкритого легального функціонування. До Першої російської

революції опозиційні уряду союзи і товариства не могли утворюватися. На перешкоді цьому стояли заборонні норми, а саме – «Про протизаконні співтовариства» 27 березня 1867 р. та закон «Про покарання за створення протизаконних співтовариств та участь в них». Неполітичні товариства могли утворюватися тільки за допомогою т.зв. «концесійного» (дозвільного) порядку (на противагу до явочного, коли організація лише сповіщала адміністрацію про факт свого утворення). Концесійний порядок утворення товариств в Російській імперії започатковано статутом доброчинності Катерини II від 8 квітня 1782 р. [7, с. 193–194].

Під тиском революційної хвилі 1905–1907 рр. держава розширила можливості об'єднання і кооперування громадян в різних сферах. Підставою для започаткування політичної і громадської активності населення стала присудна кампанія, започаткована царським указом 18 лютого 1905 р. Відповідно до нього приватні особи та установи отримали право подавати до Ради Міністрів свої пропозиції з питань, що стосувалися удосконалення державного устрою та народного добробуту. Водночас в указі зазначалося, що «основні закони імперії» повинні бути «недоторканими та обов'язково збереженими» [8, с. 133]. Цей нормативно-правовий акт спричинив досить жваву реакцію в усіх верствах суспільства. Вироблення означених пропозицій відбувалося в земських зборах, на засіданнях міських дум, на нарадах різних товариств, а також у середовищі адвокатури. Крім того, для обговорення політичних питань населення почало утворювати різні гуртки та скликатися з'їзди.

Законодавчою передумовою функціонування суспільно-політичних та громадських організацій також став царський маніфест 17 жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку», що проголосив основні громадянські свободи в країні. Він сповістив про те, що імперії дарується свобода слова, зборів та організацій [9, с. 754–755]. Значення цього нормативно-правового акту було епохальним: вперше суспільно-політичні організації та союзи отримали законодавче підґрунтя для свого функціонування. Особливістю названого маніфесту стала його декларативність і відсутність чіткої регламентації діяльності об'єднань громадян.

Передумовою формування найпотужнішої загальноімперської організації юристів – Союзу адвокатів, – стали динамічні процеси формування їх професійної та громадянської ідентичності наприкінці XIX – на початку XX ст., що включали такі складові: механізми формування внутрішньокорпоративної самоідентифікації на ґрунті горизонтальних егалітарних зв'язків; елементи культури політичної участі, що існувала всередині прошарку (корпоративне самоуправління); модель індивідуальної та колективної поведінки, що була легітимована ідеалами служіння загальному добробуту [6, с. 201].

Всеросійський союз адвокатів утворено 28–30 березня 1905 р. на з'їзді в Санкт-Петербурзі в якому взяло участь близько 200 делегатів, що представляли різні куточки імперії. На першому ж засіданні 28 березня без проведення попередніх дебатів, одноголосно метою новоствореного об'єднання проголошено досягнення політичної свободи в державі на засадах демократичної Конституції. Вказавши на важливість Союзу для захисту професійних та соціальних інтересів та самовдосконалення адвокатів, з'їзд, водночас, наголосив на високій громадській місії організації з надання юридичної допомоги особам, притягнутим у політичних справах, що зазнали переслідувань влади за свої переконання. Союз мав на меті також допомогти у законодавчій роботі майбутньому парламенту, беручи участь у розробці та обговоренні законопроектів.

З'їзд виступив за запровадження загальної рівності громадян та негайне скасування усіляких обмежувальних і виняткових законів, циркулярів і розпоряджень, що регулювали становище окремих національностей Російської імперії.

Основними формами боротьби адвокатів за втілення своїх вимог з'їзд проголосив пропаганду та страйк. Також наголошено на підтримці діяльності революційних партій, інших союзів та груп громадян у їхньому прагненні до демократичної трансформації державного устрою.

Визначено, що організація «Союзу адвокатів» існуватиме відкрито, а керівництво організацією мало здійснювати центральне бюро з центром у Санкт-Петербурзі, що складалося з 10 представників від Петербурзького, 10 – Московського, 4 – Київського, 3 – Харківського та по 2 від інших судових округів. З його членів обиралися представники від організації до «Союзу союзів». Визначено розмір членських внесків та доцільність запровадження каси взаємного страхування [10, арк. 1–3].

Невдовзі після з'їзду уряд розпочав переслідувати окремих членів Всеросійського союзу адвокатів на місцях, пред'являючи їм обвинувачення за статтею 126 кримінального укладення (про участь в товаристві, що поставило собі за мету знищення існуючого в державі суспільного устрою) [11, арк. 141]. Коли такі факти набули поширення, в жандармські управління почали масово надходити заяви від адвокатів про їх приналежність до цього ж союзу. Зокрема, у Києві такі заяви подало 62 особи [12, арк. 97–97 зв.], а в Харкові – 130 осіб [10, арк. 4]. В результаті такого демаршу,

остерігаючись суспільного розголосу [5, с. 41] та можливого скандалу уряд був змушений припинити переслідування членів «Союзу адвокатів» [13, с. 419].

5–6 жовтня 1905 р. в Москві відбувся другий Всеросійський з'їзд адвокатів, присвячений актуальним політичним питанням. У його постанові вказувалося, що адвокатура повинна взяти активну участь в передвиборчій агітації та скористатися своїм пасивним виборчим правом в ході виборів до Державної Думи. Вирішено підтримати загальний політичний страйк матеріальною та юридичною допомогою. Також прийнято рішення про приєднання організації до «Союзу союзів» та обрано делегатів на планований з'їзд. З'їздом «Союзу адвокатів» висловлено негативне ставлення до смертної кари та намічено заходи боротьби з нею. Визнаючи подання заяв про членство в «Союзі адвокатів» до жандармських управлінь необхідним виявом товариської солідарності та з огляду на відкритий характер діяльності організації, ухвалено рішення про необхідність продовження цієї практики. З'їзд висловив обурення та засудив поведінку слідчих, що вдавалися до практики катувань при отриманні доказів. Особливо відзначено жорстокість з якою проводилися допити Харківською судовою палатою в ході так званих «аграрних процесів», зокрема слідчого Харківського судового округу Жуковського [14, с. 188–191].

Після цього з'їзду Всеросійський «Союз адвокатів» проіснував до кінця 1905 – початку 1906 рр., поки залишалася можливість діяти відкрито. На етапі свого піднесення організація в усій імперії налічувала до 2,5 тис. членів, зокрема в Києві, Харкові та Одесі до нього входило по 200 осіб [15, с. 182]. Матеріали жандармських управлінь дають нам можливість назвати прізвища активних членів організації, зокрема в Києві такими були Г. Богров, І. Головінчер, Д. Городисський, І. Діжур, Д. Капнік, І. Коган, М. Мазор, І. Маховер, Б. Рашба, О. Соколовський, А. Уманський, Я. Шорех [17, арк. 25], у Харкові – Н. Познанський, А. Побєдов, В. Іваницький, Д. Лисенко [18, арк. 1], у Одесі – Хмелевський, та Богомолець [2, с. 105], а в Катеринославі – О. Александров [19, арк. 37 зв.] (котрий в подальшому став захисником у великому судовому процесі по діяльності Всеросійського селянського союзу в Катеринославській губернії) [20].

Упродовж так званих «жовтневих свобод», у Києві розгорнулася діяльність зі створення «Союзу судових діячів». Групою осіб, до якої входив судовий слідчий м. Києва Я. Мінченко розроблено програму київського гуртка [21, арк. 5 зв.]. Завданням організації визнано об'єднання прогресивних елементів для участі у визвольному русі та трансформації державного устрою Російської імперії на демократичних началах. Найближчими цілями гуртка визнавалися встановлення і розробка положень професійної етики, а також захист професійних економічних та етичних інтересів судових діячів. Гурток задекларував свободу партійного та ідеологічного самовизначення своїх членів, вказавши лише на наявність певного «мінімуму політичних вимог», обов'язкових до визнання усіма його членами, а саме – боротьбу за формування органу народного представництва, обраного загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням. Поширення інформації про проблемні питання в діяльності судових органів мало відбуватися в усній та друкованій формі, визнавалися необхідність проводити колективні протести, а також захищати членів союзу у випадку свавілля адміністрації і начальства шляхом написання колективних протестів та іншими способами. Передбачалася також організація товариського суду честі. З метою задоволення духовних потреб своїх членів «Союз судових діячів» мав сприяти створенню бібліотек, читанню лекцій, організації гуртків для сучасної освітньої роботи.

Крім того, планувалося започаткування взаємного страхування на випадок втрати місця, внаслідок активної політичної та громадської діяльності. Діячі «Союз судових діячів» виступили за спільну політичну діяльність з іншими професійними спілками та політичними організаціями з метою досягнення колективної мети. Іншим завданням «Союз судових діячів» визнавав боротьбу за моральне та економічне покращення становища народних мас, оскільки боротьба зі злочинністю могла бути результативною лише за умов усунення соціальних та економічних негараздів Російської імперії. Схвалювалася участь членів «Союз судових діячів» в інших просвітницьких, благодійних, академічних товариствах, а також політичних партіях. Організація висловила за єднання з іншими інтелігентськими союзами Російської імперії, що мали близькі програмні положення [21, арк. 7–8 зв.]. Крім того, членами гуртка розроблено положення про професійну етику, в якій йшлося про ставлення до колег, начальства та публіки на судових засіданнях [21, арк. 9–11 зв.]. У зв'язку з розгортанням репресій та настанням періоду реакції наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. проект цей не реалізовано [21, с. 5–5 зв.].

Легально існуюче Харківське юридичне товариство для поширення революційних ідей використав активний суспільно-політичний діяч, професор Харківського університету М. Гредескул. Ще у жовтні 1902 р. ним створено соціологічний гурток з метою вивчення соціального ладу Російської імперії та європейських держав. Пізніше соціологічний гурток трансформувався у юридичне товариство. Його перше засідання відбулося 6 листопада 1902 р. і мало політичне забарвлення, чим привернуло до себе увагу жандармських органів. Друге публічне засідання

юридичного товариства пройшло вже після указу 18 лютого 1905 р. На нього були запрошені інтелігенція та робітники. Керував засіданням професор М. Гредескул, котрий запропонував зборам обговорити основні положення «Найвищого рескрипту 18 лютого». Ця пропозиція викликала бурхливі дебати з вимогою скликання Установчих зборів шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування. Результатом засідання стала резолюція, що не підтримала царського указу, а вимагати скликання Установчих зборів, свободи слова, сходок, спілок, зборів і страйків. Засідання закінчилося політичною демонстрацією зі співом революційних пісень і вигуками «Геть самодержавство!». У вересні 1905 р. відбулося третє засідання юридичного товариства під керівництвом М. Гредескула, котре також мало революційний характер, і на якому сам головуєчий висловив впевненість в переможному завершенні революції та неодмінній загибелі самодержавства. Таким чином, Харківське юридичне товариство перетворилося у революційний клуб. Проводив професор М. Гредескул і публічні читання. Зокрема, 1, 3 і 4 жовтня 1905 р. в циклі лекцій ним розкритикована акт скликання Державної Думи. У своїх промовах він поширював соціал-демократичні погляди (за агентурними даними в цей час він очолив місцеву соціал-демократичну організацію). Це змусило губернатора заборонити публічні лекції професора, призначені на 11 жовтня 1905 р.

Під час жовтневих революційних подій М. Гредескул організував комісію з професорів для звільнення забарикадованих в приміщенні Харківського університету революціонерів без обшуку та встановлення особи. 12 жовтня 1905 р. вимога комісії була задоволена. Звільнені вирушили на мітинг на Скоблевську площу, де М. Гредескул говорив про швидке падіння самодержавства, безсилля уряду та необхідність виборної влади. 18 листопада 1905 р. на засіданні міської Думи професор М. Гредескул дорікнув їй за співчуття уряду. Він був також редактором газети «Мир». З оголошенням загального політичного страйку у № 12 названого періодичного видання на першій сторінці вміщено заклик до страйку [22, арк. 7–8].

У грудні 1905 р. розпочалися репресії проти активних діячів союзу, зокрема заарештовано професора М. Гредескула. 13 грудня 1905 р. в інформаційному листі, що видавався місцевим бюро «Союзу Союзів» від імені Харківського юридичного товариства та об'єднаних груп Харківського академічного союзу надруковано протести проти арешту М. Гредескула [23, арк. 1].

Таким чином, юридичні союзи, товариства та гуртки упродовж Першої російської революції створювалися з метою відстоювання інтересів їх засновників, проте лише професійними вимогами вони не обмежувалися. Політичний аспект їх діяльності полягав у тому, що, на думку членів зазначених організацій, справжнє вирішення їх проблем було неможливе без проголошення громадянських та політичних свобод, зміни державного устрою та скликання повноправного народного представництва. Це знаходило своє відображення в програмних документах та Всеросійського союзу адвокатів, київського гуртка «Союзу судових діячів» та Харківського юридичного товариства. Перспективами подальших досліджень є дослідження діяльності осередків «Союзу адвокатів» в Києві, Харкові, Одесі та інших містах.

Список використаних джерел

1. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / [Відп. ред. Ю.О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.
2. Турченко Г. Ф. Революція 1905–1907 рр.: Одеський конвент / Г.Ф. Турченко, Є.П. Назарова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. – Вип. XXXI. – С. 103–111.
3. Дмитриев С. Н. Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906 / С. Н. Дмитриев. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 204 с.
4. Стецовский Ю. И. Становление адвокатуры в России // Ю. И. Стецовский. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 576 с.
5. Мосолкин С. В. Роль адвокатов в политических процессах 1905 года / С.В. Мосолкин // Известия Саратовского университета. – 2011. – Т. II. Сер. История. Международные отношения. – Вып. 1. – С. 39–45.
6. Благодетелева Е.Д. Гражданская и профессиональная идентичность российской адвокатуры второй половины XIX – начала XX вв. // Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале XX вв.: сборник статей / отв. ред. Н. А. Проскуракова. – Москва: Новый хронограф, 2013. – С. 163–201.
7. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в. / [Отв. ред. А.С. Туманова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 887 с.
8. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб, 1881–1913. – Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. – 1908. – С. 133.
9. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб, 1881–1913. – Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. – 1908. – С. 754–755.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 275, оп.1, спр. 865, 5 арк.
11. ЦДАК України, ф. 336, оп.1, спр. 1513, 201 арк.
12. Там само, ф. 1335, оп.1, спр. 271, 118 арк.
13. Гессен И. В. История русской адвокатуры:

В 3-х т. / И. В. Гессен. – М.: Издание советов присяжных поверенных, 1914. – Т. 1: Адвокатура, общество и государство: 1864–20/XI.1914. – 623 с. 14. Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / [Составлен В. Ивановичем]. – СПб: Типо-Литография Б. М. Вольфа, 1906. – 254 с. 15. Спутник избирателя на 1906 год: освободительное движение и современные его формы: справочная книга для желающих ориентироваться в современном общественном движении. – Санкт-Петербург: И. И. Ефрон, 1906. – 312 с. 16. Череванин Н. Движение интеллигенции / Н. Череванин // Общественное движение в России в начале XX-го века: в 3-х т. / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. СПб., 1910. – Т. 2, Ч. 2. – С. 146–201. 17. ЦДІАК України, ф. 275, оп.1, спр. 1122, 35 арк. 18. Там само, ф. 336, оп.1, спр. 1213, 267 арк. 19. Там само, ф. 313, оп.2, спр. 1131, 715 арк. 20. Александров О. Селянська спілка перед царським судом / Александров О. – Харків: Шляхи Револуції, 1931. – 32 с. 21. ЦДІАК України, ф. 275, оп.1, спр. 1125, 16 арк. 22. Там само, ф. 304, оп.1, спр. 91, 179 арк. 23. Там само, ф. 838, оп. 5, спр. 122, 1 арк.

Вячеслав Магась

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ СОЮЗОВ, ОБЩЕСТВ И КРУЖКОВ В УКРАИНЕ В 1905 Г.

Работа посвящена идеологическим основам функционирования и деятельности Всероссийского союза адвокатов, Харьковского юридического общества и киевского кружка «Союза судебных следователей», которые действовали в украинских губерниях Российской империи в 1905 г. Эти организации находились на антагонистических позициях к действующей власти и в своих программах ставили вопрос о трансформацию государственного устройства на демократических началах. Члены организаций проводили пропагандистскую и другую антиправительственную деятельность, а также использовали свои знания и умения для защиты других деятелей революционного движения.

Ключевые слова: общественно-политическая организация, «Союз адвокатов», юридическое общество, «Союз судебных следователей», Первая российская революция.

Vyacheslav Magas

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF THE LEGAL UNIONS, SOCIETIES AND GROUPS IN UKRAINE IN 1905

The paper is dedicated to the ideological principles of the functioning and activity of the All-russian union of advocates, Kharkiv legal society and Kyiv group «The Union of Judicial Investigators», which worked in the Ukrainian provinces of the Russian empire in 1905. The noted organizations were on antagonistic positions to the authorities and in its programs raised an issue about the transformation of the political system on democratic principles. The members of the organizations carried out the propagandistic and antigovernmental activity, and also used the knowledge and abilities for the defence of other figures of the revolutionary movement.

Key words: social and political organization, «Union of advocates», legal society, «The Union of Judicial Investigators», the First Russian revolution.